

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ОХОРОНИ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ПІДГАЛУЗЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Виявлені критерії та визначено місце міжнародного права охорони морського середовища у системі міжнародного права. Обґрунтовано комплексний характер міжнародного права охорони морського середовища як підгалузі міжнародного права навколишнього середовища.

Ключові слова: підгалузь, міжнародне право охорони морського середовища, міжнародне право навколишнього середовища, охорона морського середовища.

Виявлены критерии и определено место международного права охраны морской среды в системе международного права. Обоснован комплексный характер международного права охраны морской среды как подотрасли международного права окружающей среды.

Ключевые слова: подотрасль, международное право охраны морской среды, международное право окружающей среды, охрана морской среды.

Article is devoted to identifying the criteria and definition of the place of international law protecting the marine environment in the system of international law. Substantiated comprehensive nature of international law protecting the marine environment as a sub-branch of international environmental law.

Keywords: sub-branch, international law of marine environmental protection, international environmental law, marine environmental protection.

Міжнародне право охорони навколишнього середовища є галуззю міжнародного права, що динамічно розвивається¹. Розвиток і ускладнення соціальної системи, у тому числі й системи правових норм, на певному етапі приводить до виділення в її складі відособлених підсистем. Не стало винятком і міжнародне право навколишнього середовища. К. Хакапаа зазначає, що сфера міжнародного регулювання навколишнього середовища велика за масштабами й неоднорідна за характером. «Вимоги, яким воно повинне відповідати, багатоманітні й здебільшого мають міждисциплінарний характер. Міжнародне право навколишнього середовища, у свою чергу, не є однорідним, містить елементи основних правових концепцій та інститутів»². В її рамках виділяють різні інститути – поведження з небезпечними відходами і хімічними речовинами, заборона ворожого впливу на навколишнє середовище, охорона морського і прісноводного середовища, охорона атмосферного і космічного простору, охорона біорізноманіття тощо³.

Відокремлення та інституалізація міжнародно-правових норм у галузі охорони морського середовища дають підстави говорити про існування самостійного правового явища в ранзі підгалузі міжнародного права навколишнього середовища – міжнародного права охорони морського середовища.

Його особливостями, на наш погляд, є те, що ця підгалузь є комплексною: вона формується та функціонує в рамках міжнародного права навколишнього середовища та міжнародного морського права; її компонентом можуть бути норми міжнародного приватного морського права (уніфіковані норми цивільної відповідальності за забруднення морського середовища).

Для оцінки явища міжнародного права охорони морського середовища

необхідне усвідомлення його місця в системі міжнародного права. Проблема систематизації міжнародного права є досить складною, особливо беручи до уваги розвиток міжнародного життя і безперервного розширення сфери міжнародно-правового регулювання⁴. Досить складною є проблема критеріїв визначення галузі міжнародного права⁵. Ця проблема, на наш погляд, існує і для відокремлення як підгалузі, так і інституту.

Проблему місця міжнародно-правового регулювання охорони морського середовища досліджували деякі науковці: В. П. Кириленко, А. Л. Маковський, А. П. Мовчан, К. Хакапаа та ін. Але розвиток цієї сфери міжнародного права, неоднозначність її належності та комплексність потребують спеціального та глибокого аналізу. Тому метою цієї статі є дослідження змісту та місця міжнародного права охорони морського середовища як самостійної підгалузі міжнародного права навколишнього середовища.

1. Для обґрунтування відокремлення самостійного інституту (підгалузі) в міжнародному праві розглянемо питання критеріїв такого відокремлення.

З позицій системного підходу, будь-яке цілісне утворення, складене з двох і більше взаємозв'язаних компонентів, становить систему. Кожний компонент системи може бути розчленований на ряд складових. Таким чином, система, як правило, є багаторівневою, містить у собі як компоненти хоч і менш складні, але відносно самостійні предмети і явища⁶. Названі властивості повною мірою властиві системі права і системі міжнародного права⁷. Система міжнародного права становить складний багаторівневий комплекс, що складається з міжнародно-правових принципів і норм, інститутів і галузей міжнародного права. У системі міжнародного права діють зв'язки чотирьох рівнів: 1) між елементами норми міжнародного права; 2) між нормами міжнародного права, об'єднаними в правові інститути; 3) між інститутами відповідної галузі міжнародного права; 4) між окремими галузями міжнародного права. Слід зазначити, що можна виділити і ще два рівні зв'язків, що носять міжсистемний характер – між системою міжнародного і внутрішньодержавного права; між системою міжнародного права і наднаціонального (інтеграційного) права⁸.

Таким чином, у системі міжнародного права основними компонентами є норми, інститути і галузі міжнародного права. Однак у ряді випадків виділяють надгалузі (наприклад, міжнародне гуманітарне право в широкому розумінні може включати міжнародне право захисту прав людини, населення в міжнародному праві й міжнародне гуманітарне право, застосовне в період збройних конфліктів). Виділяють і підгалузі в рамках окремих галузей міжнародного права⁹.

2. Для обґрунтування виділення міжнародного права охорони морського середовища і визначення його статусу зупинимося на критеріях правового інституту і підгалузі.

Правовий інститут у теорії держави і права розглядають як систему взаємозалежних норм, що регулюють відносно самостійну сукупність суспільних відносин або якесь їхнє компоненти, властивості. В. Г. Буткевич зазначає, що інститут, як особливий, відокремлений комплекс, сукупність норм міжнародного права, регулює певний вид (підвид) міжнародних відносин відповідної галузі¹⁰.

Юридичними критеріями відокремлення тієї чи іншої сукупності норм у конкретний правовий інститут є три ознаки: 1) юридична єдність правових норм. Як цілісне утворення, правовий інститут характеризується єдністю змісту, що виражається в загальних положеннях, правових принципах або сукупності використо-

вуваних правових понять єдності правового режиму регульованих відносин; 2) повнота регулювання певної сукупності суспільних відносин, що обумовлює його унікальність; 3) відокремлення норм, що утворюють правовий інститут, у частинах нормативно-правових актів. Логічна послідовність і досконалість нормативно-правового акта припускає таку диференціацію його змісту, що визначається якісною відособленістю тієї чи іншої сукупності правових норм¹¹.

Слід відмітити, що для відокремлення галузі міжнародного права використовують: самостійний об'єкт регулювання, якісну своєрідність і відособленість (автономність) певної групи норм; особливість джерел цих норм і способи їх створення; великий масив нормативного матеріалу, що регулює певний вид міжнародних відносин; зацікавленість міжнародної спільноти в розвитку галузі¹²; розгалужена структура¹³. Важливим критерієм є наявність спеціальних (галузевих) принципів, що складають основу відповідної галузі міжнародного права¹⁴. Ми згодні з думкою А. Кориневича, що критерій принципу, який лежить в основі галузі, має таку властивість, як об'єктивність. Його наявність чи відсутність можна встановити з достатньою мірою достовірності¹⁵.

Використовуючи зазначені критерії до міжнародного права охорони морського середовища, слід підкреслити, що міжнародне право охорони морського середовища на первісному етапі свого розвитку становило самостійний правовий інститут у рамках міжнародного морського права, однак у даний час еволюціонувало вбік більш складного компонента міжнародного права охорони навколишнього середовища, проте не досягло статусу галузі, хоч і має ряд відповідних критеріїв. Це пов'язано, з одного боку, з наявністю загального об'єднуючого принципу охорони навколишнього середовища і загальної мети міжнародно-правового регулювання – забезпечення захисту і збереження морського середовища як загального об'єкта міжнародного права навколишнього середовища.

Але об'єкт регулювання права охорони морського середовища досить відособлений – морське середовище, предмет – міждержавні відносини щодо захисту та збереження морського середовища. Однозначна наявна зацікавленість міжнародного співтовариства в розвитку відносин із захисту та збереження морського середовища як виду міжнародного спілкування та права охорони морського середовища як регулятора таких відносин¹⁶. Присутній також достатній обсяг нормативного матеріалу. Основним принципом підгалузі є загальноновизнаний принцип охорони морського середовища.

Право охорони морського середовища має складну внутрішню структуру. У зв'язку з різними правовими режимами міжнародно-правового захисту морського середовища від забруднення з різних джерел, необхідно констатувати існування в рамках міжнародного права охорони морського середовища самостійних інститутів: інституту міжнародно-правового захисту морського середовища від забруднення з наземних джерел; інституту міжнародно-правового захисту морського середовища від забруднення із суден; інституту міжнародно-правового захисту морського середовища від забруднення в результаті діяльності на морському дні; інституту міжнародно-правового захисту морського середовища від забруднення в результаті захоронення; інституту захисту морського середовища від забруднення з атмосфери або через неї; інституту міжнародно-правового співробітництва з ліквідації забруднення морського середовища.

Такий підхід до диференціації міжнародно-правових норм у сфері охорони морського середовища досить традиційний і фактично застосовується в більшості

праць з міжнародного права охорони навколишнього середовища¹⁷ і міжнародно-морського права¹⁸.

У рамках кожного з цих інститутів міжнародно-правові норми характеризуються єдністю правового змісту, особливостями механізмів регулювання і юрисдикційними параметрами та забезпечують цілісність правового режиму і повноту регульованих відносин. На це вказують структура Частини XII Конвенції ООН з морського права 1982 р. і система міжнародно-правових договорів, присвячених охороні морського середовища від забруднення з конкретних джерел, у тому числі виділення в більшості регіональних угод окремих протоколів, спрямованих на запобігання забрудненню морського середовища з конкретних джерел. К. Хакапаа звертає увагу на те, що «об'єктом правового регулювання тією чи іншою мірою є всі основні джерела забруднення, існують певні розходження в тім, що стосується застосування до них норм міжнародного права. Деякі джерела забруднення легко можуть стати об'єктом глобального контролю, у той час як до інших більш застосовне регіональне (у тому числі двостороннє) регулювання»¹⁹.

3. Підгалузь як компонент виділяють у великих і складних за складом галузях права як цілісне утворення, яким регламентується специфічний вид відносин у межах сфери правового регулювання відповідної галузі права²⁰. У рамках міжнародного економічного права виділяють такі підгалузі: міжнародне торгове право, міжнародне фінансове право, міжнародне інвестиційне право, міжнародне податкове право, міжнародне транспортне право. С. А. Войтович визначає підгалузь як сукупність норм, що регулюють основні різновиди міжнародних економічних відносин²¹.

На цілісність системи норм договірної і звичаєвої права, що визначають міжнародно-правовий режим захисту морів (досліджений у монографії К. Хакапаа, однак це не виключає об'єктивного існування такої цілісності), вказує А. Л. Маковський²².

4. У доктрині міжнародного права існує уявлення про те, що норми, які регулюють охорону морського середовища від забруднення, утворюють самостійну підсистему міжнародного права навколишнього середовища і міжнародного морського права в ранзі інституту.

Так, О. В. Задорожній і М. О. Медведева виділяють охорону морського і прісноводного середовища як самостійний інститут²³.

Розглядаючи об'єкт дослідження в монографії «Забруднення морського середовища і міжнародне право», К. Хакапаа визначає його як право морського навколишнього середовища (the environmental law of the sea) і відносить до міжнародного права навколишнього середовища²⁴. На необхідність виділення даного інституту вказав і В. П. Кириленко, обґрунтувавши свою думку наявністю особливого предмета регулювання, а також методу міжнародного морського екологічного права²⁵. А. Л. Маковський пише про становлення «нової області міжнародного морського права, права захисту морського середовища»²⁶.

Але існує думка, що міжнародно-правові принципи і норми, які регулюють відношення між державами по захисту та збереженню морського середовища, у своїй сукупності представляють собою важливу **підгалузь** (виділено нами, Т.К.) сучасного міжнародного морського права. Як далі вказує О. Янков, у той же час принципи і норми міжнародного права по захисту та збереженню морського середовища є важливим компонентом права охорони навколишнього середовища²⁷.

Таким чином, існує тенденція виділяти як самостійне правове явище право охорони морського середовища, але в ранзі інституту.

5. Як обґрунтування виділення міжнародного права охорони морського середовища як самостійної підгалузі міжнародного, можна використовувати не тільки класичні підстави, але й існування в рамках міжнародного морського права принципу охорони морського середовища. Як зазначає А. П. Мовчан, принцип охорони морського середовища – це важливий системоутворюючий фактор, що очолює ієрархію численних природоохоронних принципів і норм морського права, що у своїй сукупності складають самостійний інститут чи підгалузь морського права – міжнародне право охорони морського середовища²⁸.

Таким чином, принцип охорони морського середовища (а його існування не піддається сумніву більшістю фахівців з міжнародного права) є однією з ознак переходу кількості нормативного матеріалу в нову якість, яка характеризується повнотою регулювання, системністю і комплексністю, що свідчить про виділення нового правового явища: підгалузь – міжнародне право охорони морського середовища. Слід зазначити, що подібний критерій (у частині виділення самостійного правового інституту) може бути застосований і щодо інших цілісних комплексів норм, що мають відносно відособлений і самостійний предмет правового регулювання і, відповідно, що обумовлюють виділення окремого галузевого принципу міжнародного права загалом і міжнародного морського права зокрема.

Принцип охорони морського середовища одночасно є принципом міжнародного морського права та принципом міжнародного права навколишнього середовища. Як зазначають автори монографії «Світовий океан: Міжнародно-правовий режим. Основні проблеми», принцип охорони морського середовища є компонентом одного з основних принципів сучасного міжнародного права – принципу охорони навколишнього середовища²⁹. Такий дуалізм дозволяє зробити висновок про місце міжнародного права охорони морського середовища в міжнародному праві.

6. Важливим є питання місця міжнародного права охорони морського середовища у системі міжнародного права. Але, як вказує А. Янков та К. Хакапаа, відповідь на це питання, хоч й має методологічне значення, але не веде до яких-то практичних наслідків³⁰. Істотного значення має той факт, що міжнародно-правовий режим захисту і збереження морського середовища є невід'ємною частиною правового порядку у Світовому океані³¹.

По-перше, міжнародно-правові норми і принципи, які регулюють охорону морського середовища є частиною міжнародного морського права, оскільки «морське право включає до себе охорону морського середовища»³² (В. П. Кириленко, А. Л. Маковський, С. Douau). Так, переважна частина міжнародних конвенцій, які регулюють відносини держав при використанні морських просторів, регулюють цю галузь міжнародного співробітництва. За виключенням джерел забруднення, які знаходяться на суші і атмосфері над сушею, усі інші пов'язані з різними видами морської діяльності. Перші міжнародні угоди з захисту морського середовища від забруднення приймалися у сфері міжнародного судноплавства, і до 80-х років ХХ століття цей напрямок міжнародно-правової охорони морського середовища був домінуючим. Проблеми охорони морського середовища і боротьби проти її забруднення були невід'ємною частиною загального «пакету» переговорів, які відбулись на ІІІ Конференції з морського права. Виходячи з цього, А. Янков робить висновок про те, що нема ніяких підстав, як з теоретичної,

так і з практичної точки зору, розглядати режим охорони морського середовища, відірвано від сучасного правопорядку у морських просторах, і отже, поза міжнародного морського права³³. На наш погляд, такий підхід цілком обґрунтований на кінець XX віку, у період розвитку і відокремлення міжнародного права навколишнього середовища. Але як ціллісне явище, відповідно об'єкту регулювання, міжнародне право охорони морського середовища тяжіє до міжнародного права навколишнього середовища, хоча і має кріпкі та сталі історичні і природні зв'язки з міжнародним морським правом, і грає важливу роль у забезпеченні міжнародному правопорядку у Світовому океані.

Таким чином, відповідно другої концепції, міжнародне право охорони морського принцип і норми, які складають міжнародне право охорони морського середовища відносяться до міжнародного права навколишнього середовища³⁴ (О. В. Задорожній, М. О. Медведєва, К. Хакапаа, J. P. Schneider). У рамках вказаної галузі можливо сформувані цілісний міжнародно-правовий режим охорони морського середовища від забруднення від всіх джерел, на основі відповідного принципу, який є частиною принципу охорони навколишнього середовища. Слід відміти, що така ситуація є цілком природна, коли із більш старих, класичних галузей відокремлюються відповідні інститути, які складають зміст нової, динамічно розвиваючої нової галузі, якою є міжнародне право навколишнього середовища. Але такий підхід не приводе до «вилучення» із міжнародного морського права міжнародно-правових принципів і норм по охороні морського середовища. Вони створюють міжгалузеву, комплексну підгалузь міжнародного права, і такому підходу відповідає проміжна точка зору, котра виходить із того, що принципи і норми, які регулюють охорону морського середовища відносяться як до міжнародного морського права, так і до міжнародного права навколишнього середовища.

7. Таким чином, можна зробити висновок, що підгалузь «міжнародне право охорони морського середовища» носить комплексний характер.

В. Г. Буткевич дає характеристику комплексній галузі й комплексному інституту, критерії комплексності яких можна використати й при характеристиці підгалузі. Для комплексних галузей міжнародного права характерно інтегральне, «міжгалузеве» регулювання складно структурованих міжнародних відносин. Комплексні галузі є особливими асоціаціями норм права, які можуть функціонувати у сфері суміжних об'єктів правового регулювання. Далі вчений пише про інститути, які регулюють міжгалузеву сферу відносин. У такому разі вони не є складовими певної галузі й функціонують як міжгалузеві, прикордонні інститути³⁵.

Комплексність підгалузі пов'язана, по-перше, з її «двоїтим» характером – міжнародно-правове регулювання охорони морського середовища традиційно є предметом міжнародного морського права і міжнародного права навколишнього середовища. Виникає питання про місце міжнародного право охорони морського середовища в системі міжнародного права. Як зазначає К. Хакапаа, питання про те, чи складають правила із запобігання забрудненню моря невід'ємну частину морського права чи права навколишнього середовища, позбавлено істотного значення. Визначаючи сферу власного дослідження, учений указує на те, що воно «безумовно має справу з міжнародним правом навколишнього середовища, хоча його належність до морського права також не залишає сумніву»³⁶.

По-друге, використання приватноправових методів і норм до регулювання

відносин у міжнародно-правовій охороні морського середовища³⁷. Деякі автори відносять конвенції з цивільної відповідальності за збиток, заподіяний забрудненням нафтою до міжнародного публічного права³⁸. Професор М. Боуман у числі інших підходів міжнародно-правового режиму захисту і збереження морського середовища виділяє реституцію як відновлення status quo ante після того, як збиток заподіяний³⁹.

Тим самим проблема охорони морського середовища стоїть на стику різних галузей міжнародного публічного права, міжнародного приватного морського права і внутрідержавного права і може розглядатися, як небезпідставно уявляється, як системний комплекс міжнародно-правових норм⁴⁰.

Таким чином, можна говорити про виникнення комплексної підгалузі – міжнародного права охорони морського середовища, що склалося на межі трьох галузей – міжнародного права навколишнього середовища, міжнародного морського права і, з певними застереженнями, міжнародного приватного морського права.

Міжнародне право охорони морського середовища можна визначити як системний комплекс міжнародних публічно- і приватноправових принципів і норм, що складає відокремлену міжнародно-правову підгалузь, яка визначає єдині стандарти охорони морського середовища, встановлює зобов'язання держав та інших суб'єктів міжнародного права стосовно закріплення, забезпечення й охорони цих стандартів. В основі цієї міжнародно-правової підгалузі – цілісна система принципів, що зумовлює дієвість і ефективність реалізації міжнародно-правових норм у сфері охорони морського середовища, їхній системний характер і дозволяє виділяти відокремлений міжнародно-правовий механізм охорони морського середовища⁴¹.

1. Медведєва М. Міжнародне право навколишнього середовища: питання віри // Олександр Задорожньому – 50: статті та ese учнів і колег. – О.: Фенікс, 2010. – С. 220.

2. Хаканаа К. Загрязнение морской среды и международное право; Пер. с англ. В. А. Киселева; Под ред. и со вступ. ст. А. Л. Маковского. – М.: Прогресс, 1986. – С. 27.

3. Задорожній О. В., Медведєва М. О. Поняття міжнародного права навколишнього середовища // Міжнародне право навколишнього середовища: Підруч. для ВНЗ / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; Ін-т міжнар. відносин. – К.: Видав. дім «Промені», 2010. – С. 27.

4. Международное атомное право / Отв. ред. А. И. Иойорыш, А. Н. Петросьянц, В. Ф. Петровский. – М.: Наука, 1987. – С. 14.

5. Кориневич А. Сутність і характерні риси міжнародного енергетичного права // Олександр Задорожньому – 50: статті та ese учнів і колег. – О.: Фенікс, 2010. – С. 311-312.

6. Общая теория права / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев [и др.]; Под общ. ред. А. С. Пиголкина. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1995. – С. 180.

7. Короткий Т. Р. Співвідношення понять «правова система» та «система права» щодо міжнародного права // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. – О.: Юрид. літ., 2007. – Вип. 36. – С. 479-487; **Короткий Т. Р.** Поняття і структура міжнародно-правової системи // Актуальні проблеми сучасного міжнародного права: Матеріали ежегод. міжвуз. науч.-практ. конф., Москва, 9-10 апреля 2010 г. / Под ред. А. Х. Абашидзе, М. Н. Копылова, Е. В. Киселевой. – М.: РУДН, 2011. – Ч. I. – С. 28-39.

8. Мережко О. О. Поняття та сутність міжнародного права. Розділ II // Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. – К.: Юстиніан, 2010. – С. 27; **Короткий Т. Р.** Интеграционные образования и эволюция международного права // Федерализм и регионализм: приоритеты XXI века: Матеріали 2-й междунар. науч. конф. / Под общ. ред. М. А. Миндзаева. – Владикавказ: Владикавказ. ин-т упр., 2009. – С. 180-189.

9. Войтович С. А. Об'єкт, поняття, структура та принципи міжнародного економічного права // Міжнародне право. Основні галузі: Підручник / За ред. В. Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2004. – С. 547.

10.

- Буткевич В. Г. Система міжнародного права // Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній; Ред. В. Г. Буткевич. – К.: Либідь, 2002. – С. 157. **11.** *Общая теория права* / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др.; Под общ. ред. А. С. Пиголкина. – М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1995. – С. 181-182. **12.** *Курс международного права: В 7 т.* / Ю. А. Баскин, Н. Б. Крылов, Д. Б. Левин и др. – М.: Наука, 1989. – Т. 1: Понятие, предмет и система международного права. – С. 265. **13.** *Войтович С.А.* Цит. праця. – С. 546. **14.** *Усенко Е. Т.* Принципы демократического мира – наиболее общая основа современного международного права // Сов. ежегодник междунар. права, 1973. – М.: Наука, 1975. – С. 34. **15.** *Кориневич А.* Сутність і характерні риси міжнародного енергетичного права // Олександр Задорожньому – 50: статті та есе учнів і колег. – О.: Фенікс, 2010. – С. 311-313. **16.** *Колодкин А. Л.* *Мировой океан: Международно-правовой режим. Основные проблемы* / А. Л. Колодкин, В. Н. Гуцуляк, Ю. В. Боброва. – М.: Статут, 2007. – С. 313-314. **17.** *Задорожній О. В.* Міжнародно-правова охорона морського та прісноводного середовища // Міжнародне право навколишнього середовища: підруч. для ВНЗ / О. В. Задорожній, М. О. Медведєва; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; Ін-т міжнар. відносин. – К.: Видав. дім «Промінь», 2010. – С. 298-325. **18.** *Янков А.* Основы международного-правового регулирования защиты и сохранения морской среды // Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды. – М.: Наука, 1990. – С. 33. **19.** *Хакапаа К.* Загрязнение морской среды и международное право; Пер. с англ. В. А. Киселева; Под ред. и со вступ. ст. А. Л. Маковского. – М.: Прогресс, 1986. – С. 71. **20.** *Общая теория права* / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др.; Под общ. ред. А. С. Пиголкина. – М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1995. – С. 184. **21.** *Войтович С.А.* Цит. праця. – С. 547. **22.** *Маковский А. Л.* Вступительная статья // Загрязнение морской среды и международное право; Пер. с англ. В. А. Киселева; Под ред. и со вступ. ст. А. Л. Маковского. – М.: Прогресс, 1986. – С. 8. **23.** *Задорожній О. В., Медведєва М.О.* Цит. праця. – С. 27. **24.** *Хакапаа К.* Цит. работа. – С. 28. **25.** *Кириленко В. П.* Международное морское экологическое право (понятие и сущность) // Правовые вопр. торгового мореплавания. – Л.: Транспорт, 1989. – С. 92. **26.** *Маковский А. Л.* Цит. работа. – С. 7. **27.** *Янков А.* Цит. работа. – С. 49. **28.** *Мовчан А.П.* Основные принципы международного морского права // Курс международного права: В 7 т. / В. С. Верещетин, С. В. Виноградов, Г. М. Даниленко и др. – М.: Наука, 1992. – Т. 5: Отрасли международного права. – С. 27. **29.** *Колодкин А. Л.* *Мировой океан: Международно-правовой режим. Основные проблемы* / А. Л. Колодкин, В. Н. Гуцуляк, Ю. В. Боброва. – М.: Статут, 2007. – С. 317. **30.** *Хакапаа К.* Цит. работа. – С. 28; *Янков А.* Цит. работа. – С. 50. **31.** *Янков А.* Цит. работа. – С. 50. **32.** *Douay C.* Le droit de la mer et la preservation du milieu marin // Rev. gen. droit intern. publ. 1980. Т. 84. Р. 212. **33.** *Янков А.* Цит. работа. – С. 50. **34.** Там же. – С. 49. **35.** *Буткевич В. Г.* Цит. праця. – С. 157. **36.** *Хакапаа К.* Цит. работа. – С. 28. **37.** *Короткий Т. Р.* Международно-правовое регулирование предотвращения загрязнения морской среды с судов: соотношение публично-правового и частноправового подходов // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. / гол. ред. С. В. Ківалов; Відп. за вип. Л. І. Кормич. – О.: Фенікс, 2005. – Вип. 25. – С. 384-389; *Короткий Т. Р.* Приватноправовий механізм охорони морського середовища від забруднення із суден: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – О.: Фенікс, 2006. – 20 с. **38.** *Буткевич В. Г.* Міжнародно-правова відповідальність // Міжнародне право. Основи теорії: підручник / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній; Ред. В. Г. Буткевич. – К.: Либідь, 2002. – С. 488. **39.** *Боуман М.* Договор как механизм защиты морской среды // Ежегодник морского права, 1992 – 1995. – М., 1997. – Ч. 2. – С. 72. **40.** *Короткий Т. Р.* Международно-правовое регулирование предотвращения загрязнения морской среды с судов: соотношение публично-правового и частноправового подходов // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. / Гол. ред. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. – О.: ПП «Фенікс», 2005. – Вип. 25. – С. 384-389. **41.** *Короткий Т. Р.* Приватноправовий механізм охорони морського середовища від забруднення із суден: Дис. ... канд. юрид. наук. – С. 37-38.